

МОЖЛИВОСТІ І ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНТЕРАКЦІОНІЗМУ В АНАЛІЗІ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Актуальність вивчення аналізу, запобігання і профілактики конфліктів не викликає сумніву. Водночас для досягнення цієї мети використовуються різні наукові підходи, методи і конкретні інструменти. Одним із теоретико-методологічних підходів, який може запропонувати відносно новий погляд на природу і сутність конфліктів, є теорія політичних комунікацій та інтеракцій. У поєднанні з достатньо розробленою, але більш прикладною, теорією конфліктів, теоретичні надбання сучасного інтерекціонізму можуть дозволити сформулювати нові методи розв'язання політичних протиріч і конфліктів та сприяти розробленню конкретного інструментарію управління політичним конфліктом з метою розвитку політичної системи.

Якщо розглядати політичний конфлікт як джерело розвитку, то саме управління ним є одним із найважливіших завдань політичної науки, практичним втіленням її теоретичних підходів. Цікаво, що в науковій літературі традиційно теорія конфлікту протиставляється інтеракціонізму. Справа в тому, що перша є втіленням макрополітичного підходу, в той час як друга зосереджується на мікрополітичному рівні. В межах цієї статті спробуємо довести можливість і корисність поєднання цих підходів у дослідженні і управлінні політичними конфліктами.

Відповідні дослідження активно розробляються вченими-гуманітаріями за кількома напрямками. В межах представленого аналізу пропонується спиратися на праці представників символічного інтеракціонізму, перш за все, теоретиків цього напрямку – Дж. Міда та Г. Блумера. Доречним буде використання матеріалів досліджень полеміки Ю. Габермаса та М. Фуко навколо владної комунікації та природи конфлікту, чому присвячено декілька ґрунтовних робіт [1] у зарубіжній та російській політичній науці. Звісно, розглянемо й окремі положення цих авторів стосовно розуміння конфлікту. Нарешті, неможливо оминати й дослідження німецького вченого Н. Лумана в царині символічної комунікації. Саме роботи останнього є, на наш погляд, вдалим поєднанням окремих положень теорії конфлікту та інтеракціонізму.

Оскільки в сучасній науковій літературі, як уже згадувалося, зберігається протиставлення теорії конфлікту та інтеракціонізму, головне завдання статті можна визначити як спробу теоретичного поєднання двох підходів, зокрема, визначення аспектів інтеракціонізму, які не ті-

льки не суперечать теорії конфлікту, але й можуть продуктивно її збагачувати. Це дозволяє визначити мету статті – проаналізувати основні інтеракціоністські підходи до природи конфлікту і можливості їхнього застосування під час вивчення, профілактики і запобігання конфлікту, аналізу його наслідків тощо.

Для чіткішого розуміння предмета дослідження слід спочатку розібратися з основними категоріями. Наше початкове твердження полягає у тому, що політична реальність складається з мережі інтеракцій – взаємодії на різних рівнях, яка характеризується процесами обміну, отримання та переробки інформації, а також зворотного зв'язку. Метою таких взаємодій є певна модель поведінки, або модель сприйняття реальності людини чи групи. Інтеракція з часів народження системного підходу до вивчення політики і розвитку структурно-функціональних концепцій стає повноцінною одиницею політичного аналізу, яка дозволяє враховувати не тільки об'єкт дослідження, але й дистанцію між ним та самим дослідником.

Політичний конфлікт, як і будь-який інший феномен суспільно-політичного життя, не може розглядатися окремо від суб'єктних очікувань та сприйняття. Він також не може існувати незалежно від людини, а, таким чином, і незалежно від дослідника. Конфлікт є необхідним аспектом будь-якої взаємодії, як зовнішньої (інтеракція), так і внутрішньої (інтраакція) [3]. Такий підхід не заперечує використання категорії взаємодії під час аналізу конфлікту, а, отже, дозволяє розширювати такий аналіз завдяки увазі до дистанції між дослідником і самим конфліктом. До такого аналізу конфлікту вдаються здебільшого психологи, які апелюють до М. Фуко, який писав, що психологія – це “головним чином, дослідження людини в термінах функцій і норм (а ці функції і норми, у свою чергу, можна інтерпретувати на основі конфліктів і значень, правил та системи)” [3].

Так чи інакше, конфлікт може виникнути лише на основі комунікації. Конфлікт – це не лише відсутність згоди між конкретними людьми чи групами. Так само протилежність ментальних диспозицій сторін або уявна дія, що ніяк не виражена зовні, не є елементом динаміки конфлікту, і немає конфлікту, якщо діє тільки один учасник. Конфлікт відсутній у двох випадках: під час ідеально налагодженої інтеракції на підставі повної взаємної відповідності стратегічних і тактичних інтересів кореспондуючих сторін і за відсутності будь-якого контакту між ними [3]. Таким чином, конфлікт – це двостороння поведінка, що базується на комунікативному контакті. Звідси зрозумілим є комунікативне розуміння та оцінка природи конфлікту, яка

включає індивідуальні психологічні особливості учасників конфлікту і соціальні особливості, які формуються в процесі комунікації.

Для подальшого розуміння комунікативної природи конфлікту звернемося до інтеракціоністських концепцій, зокрема, символічного інтеракціонізму, в межах якого, окрім уваги до суб'єктивного рівня взаємодії, була поставлена проблема символічних підстав усієї політичної діяльності. Символічний інтеракціонізм виник у процесі пошуку виходу з обмежень і суперечностей біхевіоризму. Представники цього напрямку звернулися до опису та інтерпретації поведінки людей з огляду на ті значення, що людина чи група надає конкретній ситуації. Основоположник символічного інтеракціонізму Дж. Мід [5] зосередився на вивченні внутрішніх суб'єктивних процесів всередині загальної системи поведінки.

Символи не тільки пронизують людську взаємодію (у тому числі конфліктну), але й можуть пояснити поведінку учасників інтеракції. В загальному плані символами можуть виступати: мова (вербальні), жести (невербальні), загальноприйняті знаки, що мають схожу або приблизно однакову смислову інтерпретацію для учасників взаємодії тощо. Загальними пресупозиціями інтеракціонізму, які можуть бути екстрапольовані на матрицю вивчення конфлікту, є такі: а) тільки символи та їх розуміння дозволяють людям вступати у комунікацію; б) особистість людини та набуття нею соціальних ролей відбувається в процесі соціальної інтеракції; в) у процесі цієї інтеракції люди отримують знання щодо розуміння та інтерпретації різноманітних символів; г) використання символів залежить від конкретної ситуації; д) соціальні структури не є реальними, а є лише продуктами взаємодії та договору відносно соціально значущих символів. Дж. Мід визначає соціальну реальність як світ значень, із яким людина співвідноситься через механізми інтерпретації. Соціальна структура, таким чином, виявляється мережею інтеракцій, які формують особистості.

Цікаво, що Дж. Мід не вдається до аналізу конфлікту, хоча це було б логічним, оскільки наявність різноманітних інтерпретацій вже є потенційно конфліктною. Незважаючи на це, в роботах Міда присутній опис внутрішнього особистого конфлікту. Під ним в інтеракціонізмі розуміється дисонанс ролей, які індивід набуває в процесі взаємодії. Мається на увазі, що в конкретний момент під час інтерпретації ситуації, соціальні ролі індивіда вступають у протиріччя один з одним, і людина опиняється перед необхідністю вибору. Головним наслідком цього є те, що індивід не завжди робить це свідомо, а конфлікт ролей може набувати крайніх форм у вигляді соціальних паталогій.

Рольового аспекту взаємодії у своїх дослідженнях торкалися всі представники символічного інтеракціонізму, через що його часто називають одним із напрямів рольової теорії. Значну увагу функціонуванню ролей у процесі інтеракції приділяв інший представник символічного інтеракціонізму – Г. Блумер [6]. У його працях конфлікт уже апріорі присутній у процесі взаємодії. Завдяки конфлікту між “Me” та “I”, а також між особистостями та суспільством, відбувається розвиток світу в бік вільної та відкритої комунікації. У процесі трансформації суспільства з’являються нові символи, формуються нові взаємовідносини між “Me” та “I”, що внаслідок сприяє формуванню нових соціальних статусів і ролей. Блумер звертає увагу на такий вид потенційної конфліктної взаємодії, як спонтанна колективна поведінка. Вона виникає, коли порушуються сталі значення та звичні значущі символи, які регулюють міру соціальної активності. В результаті цього виникає така форма соціальної інтеракції, яку Блумер назвав “круговою реакцією” – збудження одного індивіда передається іншому, це набуває кругової форми. Внаслідок інтенсифікації цих контактів виникає “соціальний неспокій”. Особливо це проявляється у політичних процесах і дозволяє відповідним чином аналізувати такі форми взаємодії, як революції, бунти, акції протесту тощо. Блумер виділив декілька рис соціального неспокою [6]:

- люди відчують сильний поклик до дії, але не мають чітких цілей, що веде до спонтанної поведінки;
- виникають страхи, підвищена агресивність, розповсюджуються чутки та перебільшення;
- спостерігається дратівливість і підвищена навіюваність людей, їх поведінка позбавляється звичайної послідовності та стійкості, що сприяє відгукам на різні нові символи і значення, стимули та ідеї.

Крім цього, Г. Блумер аналізує форми спонтанної та інституційної колективної поведінки, які можуть набувати крайніх форм в одному випадку, або використовуватися в політичних цілях у іншому. Тут необхідно зробити певне відхилення від теми, з’ясувавши різницю між спонтанною та інституційною формами поведінки. Якщо наслідки першої важко спрогнозувати, то друга діє за чіткими правилами. Тому, в першому випадку, будь-яке втручання в конфлікт з метою управління ним буде мати великий запас невизначеності – одні й ті самі методи та інструменти можуть мати різні, іноді протилежні результати. В другому випадку, колективна поведінка набуває інституціалізованих форм, а якраз “інституції існують для того, щоб зменшити невизначеності, що мають місце в людській взаємодії” [6]. Інституції –

це і є “правила гри”. В цих умовах збільшується кількість варіантів свідомого вибору – від чіткого дотримання правил і обрання відповідних їм конкретних інструментів до зміни цих правил політичним або правовим шляхом. Додамо також, що невизначеності виникають, у першу чергу, через неповноту інформації і недосконалість методів її обробки й поширення. Таким чином, можливості управління конфліктом надаються тим, хто володіє відповідними технологіями і статусами, здатними втілювати ці технології в життя.

Цей конструктивний, але дещо спрощений погляд продовжує розвивати основоположник теорії комунікативної дії [9] – Ю. Габермас. Він піддав критиці відсутність нормативної (ціннісної) складової в такій схемі, звернувши увагу на те, що “дуже важко пояснити, яким чином безперервні локальні конфлікти і протистояння консолідуються в інституціалізовану владу” [9]. За Габермасом, умовою такої інсти-туціалізації є стабілізація дії шляхом залучення цінностей і норм, які передбачають взаєморозуміння. Інститути, таким чином, здатні обмежувати поведінку не тільки окремих індивідів, але й самої влади, на основі взаєморозуміння та загальноприйнятих норм. Конфлікти у суспільстві на основі цієї концепції виникають, коли відповідні кризові процеси у системі матеріального виробництва впливають на його символічну репродукцію [9], тобто очікування суспільства виявляються більшими за вироблені матеріальні блага. Також, на думку Габермаса, насилля як інструмент врегулювання конфлікту на сучасному етапі розвитку цивілізації витісняється модусом раціональної взаємодії громадян.

На протипагу такому, занадто ідеалізованому погляду, М. Фуко наполягає, що розвиток так чи інакше пов’язаний із конфліктами. Всю історію людства, на його думку, потрібно розглядати крізь призму відносин панування та влади – “ні діалектика, як логіка протиріч, ні семіотика, як структура комунікації, не підходять до аналізу внутрішньої логіки конфліктів” [3]. Такий підхід пізніше оформився у Фуко в концепцію “влади-знання”. Фуко прямо звертається до сфери інтеракцій і конфліктів, намагаючись звести виникнення суспільного панування до процесу стратегічних інтеракцій між суб’єктами. Водночас, на думку багатьох дослідників, Фуко обмежився розробкою функціоналістичного підходу до влади, в якому відсутні відкриті до критики нормативні прив’язки. І саме теорія комунікативної дії Габермаса дозволила доповнити теорію влади Фуко, визначивши “нормативний горизонт соціальної дії, з яким рефлексивно спів-відносяться критерії “критики влади”” [3]. Прибічників у цих двох підходів достатньо, і полеміка між ними продовжується, але для нашого дослідження буде до-

статнім розуміння корисності деяких аспектів цих теорій. “Критика влади” Фуко більш наближена до реальності, адже дуже часто консенсус змінюється на конфлікт, і не завжди в комунікації люди діють раціонально. В той же час, навряд чи у процесі аналізу конфліктів можна уникнути розгляду його нормативно-ціннісних складових, і пошук шляхів відновлення консенсусу може відбуватися і в цій площині.

Нормативна складова, зокрема, проявляється у згаданих вище інститутах як системах правил. На цьому етапі потрібно звернутися до процесів формування цих правил. Формування інститутів (формулювання правил) саме по собі не є їхньою легітимацією. Правила формуються на основі явного чи прихованого договору між кореспондуючими сторонами. Але справа в тому, що не завжди правила створюються сторонами договору – вони можуть бути сформовані історично, або нав’язані політико-правовим шляхом. На цьому етапі виникає конфлікт цінностей, коли нові правила суперечать досвіду, який уже є в індивіда. Його розв’язання можливе кількома шляхами, найбільш ефективні з яких пов’язані з інтенсивною інформаційною роботою – тобто розробкою, трансляцією та узгодженням відповідним чином співвіднесеної з минулим досвідом інформації.

Отже, окрім багатьох інших тез, символічний інтеракціонізм гостро поставив питання про соціальні детермінанти взаємодії, про її роль для формування особистості. Критика інтеракціоністського підходу до конфлікту часто зводиться до того, що його представники не розрізняють у спілкуванні обмін інформацією та організацію спільної діяльності. Дійсно, часто прибічники цього підходу вживають поняття “комунікація” та “інтеракція” як синоніми. Але справедливість такого підходу пов’язана з предметом і контекстом дослідження, адже інтеракція є складовою частиною комунікації, й іноді просто немає сенсу їх диференціювати залежно від поставлених дослідницьких завдань.

Зазначимо, що комунікація передбачає реалізацію інтеракцій за своїм визначенням як “безперервний обмін інформацією між індивідами та групами на всіх рівнях” [3]. У той же час вона не зводиться лише до процесів обміну, і більше того – вона становить структуру суспільства й політики як соціальних систем і, таким чином, виражається у процесах селекції, вибору та мотивації та, відповідно, може бути описана в термінах теорії “генералізованих засобів комунікації”, що в методологічному плані дає підстави припускати, що “різноманітні селективні процеси антиципативно чи реактивно взаємно визначають один одного”[3]. В такому сенсі можливі відхилення від комунікації об’єктивно створюють умови для конфлікту, тому, зрозуміло, всі соціальні системи в межах такого підходу є споконвічно потенційно конфліктни-

ми. За Н. Луманом, конфлікт є тематизованою відповіддю на відхилення комунікації і може бути вирішений саме комунікативними засобами. Одним із найефективніших інструментів управління таким конфліктом є організація публічного дискурсу, в ході якого виявляються наявні питання, що потребують політичного вирішення, та обговорюються можливі шляхи їх подолання. В результаті побудови такого дискурсу створюються передумови для створення нових “правил гри”, нових домовленостей на основі пошуку спільних значень у ході публічної аргументації.

Слід також нагадати, що інтеракціонізм розглядає соціальну структуру як мережу рольових позицій, а соціальну дію – як свідомий вибір індивіда, що наближає цей підхід до структурно-функціональних концепцій. Тобто в поєднанні з інтеракціонізмом і комунікативістикою до аналізу конфлікту можуть бути застосовані теоретичні побудови структурно-функціонального підходу, в межах якого ґрунтовно розробляються проблеми соціальної дії та індивідуального вибору. Оскільки кожен учасник конфліктної взаємодії теоретично здатний співвідносити власну роль із роллю іншого учасника, то, в ідеалі, аналіз конфлікту може звертатися до суб'єктивного досвіду кореспондуючих сторін, тобто залучати дослідницький арсенал психологічних наук. Так чи інакше, кожен конфлікт неможливо розглядати без контексту, в якому він виник або може виникнути, що й буде визначати набір інструментів для його розв'язання в кожній конкретній ситуації.

Часто в науковій літературі теорія конфлікту протиставляється інтеракціонізму через те, що перша намагається досягнути системний рівень проблеми, в той час як інтеракціонізм зводить усе до суб'єктивних переживань. Мова академічного інтеракціонізму також часто протиставляється практичним алгоритмам теорії конфлікту. Водночас обидва підходи розуміють конфлікт як джерело суспільного розвитку і невід'ємний елемент соціального життя, необхідну умову динаміки соціальної (політичної) системи. Інтеракціонізм не зводить структуру соціальної системи до системи цінностей особистості, але враховує її, наголошуючи на єдиній можливості формування суспільства і громадянина на основі постійних інтеракцій. Порушення рівноваги в цьому процесі є однією з найпоширеніших причин появи конфлікту. Тому запобігання та управління конфліктом можливе за рахунок розширення комунікативних навичок кореспондуючих сторін і варіантів вибору, на чому базується такий інструмент управління конфліктом як кооптація, що передбачає залучення конфліктуючих сторін у процес прийняття рішень.

Дослідники виділяють чотири основні характеристики конфлікту []: структуру, динаміку, функцію і типологію. З точки зору інтеракціонізму, структура конфлікту може бути проаналізована з погляду ролей, які учасники відіграють на певних його етапах і які вони очікують отримати внаслідок його врегулювання. Динаміка конфлікту являє собою інтенсивність і характер інтеракцій, що дозволяє визначити напрямок ескалації конфлікту. Функціональні особливості дають змогу локалізувати проблеми, які призвели до конфлікту – визначити спільне та відмінне у позиціях та сприйнятті конфлікту або проблеми кореспондуючими сторонами, а також виявити комунікаційні очікування від цієї форми взаємодії і почати пошук можливої зміни форми на більш ефективну. Нарешті, типологія конфлікту можлива за різними ознаками (мотиви, кількість учасників, тривалість тощо), що з погляду інтеракціонізму може бути доповнено змістом, формою та інтенсивністю взаємодій. Це дозволяє визначити ступінь і можливості врегулювання конфліктної ситуації на етапі його аналізу.

Запропонована інтерпретація конфлікту протистоїть тим дискурсивним практикам, які описують його лише як одну зі стадій протистояння, крайня форма якого – війна. Насправді війна, як і насилля взагалі, є лише відхиленням комунікації, конститутивною ознакою влади і держави, інструментом вирішення наявних протиріч в умовах фактичної відмови від пошуку раціонально обґрунтованих комунікативних інструментів. Сьогодні виникає ще одне явище – інформаційна війна, яка розглядається як нова категорія конфлікту []. В межах аналізу такого конфлікту дуже важливим є з'ясування явних і прихованих цілей, залежно від чого одним із інструментів його розв'язання може виступати адміністративне і політико-правове втручання.

Врешті-решт, запропонований аналіз підкреслює дуалістичну природу конфлікту. Важливу роль у ньому відіграють як психологічні, суб'єктивні особливості учасників, так і зовнішні умови – контекст, прямі конфліктні дії тощо. Ще одним дуже важливим аспектом запропонованого підходу є потреба розглядати поведінку індивіда під час конфлікту на основі трьох перемінних: структури особистості, ролі та референтної групи. Політична діяльність, особливо вищих органів державної влади, державних діячів і лідерів, пов'язана якраз із цими перемінними – своєчасне їх відстеження й перевірка дозволять запобігти можливим конфліктним проявам, а під час конфлікту увага до них дозволить не допустити крайніх форм протистояння. Таким чином, ефективне управління конфліктом залежить від кількох чинників, які підлягають постійному моніторингу та аналізу. А неврахування їх

може призвести до непередбачуваних наслідків, пов'язаних зі значною мірою невизначеності.

Як ми вже згадували, всі соціальні (політичні) системи є потенційно конфліктними. На етапі стабільного функціонування соціальних систем важливим з політичної точки зору є певна уніфікація символів (мови, тезаурусів), що забезпечить систему від конфлікту як результату нерозуміння. Увага до мовної репрезентації потенційно суперечливих дій дозволить вчасно коригувати політику відповідно до очікувань і стратегії розвитку системи. Слід пам'ятати, що інтеракція як діалог, якому люди надають значення, може не мати внаслідок конкретних дій, але так чи інакше позначається на формуванні ролі і статусу громадянина, бере участь у формуванні механізмів інтерпретації ситуації. Тому, з політичної точки зору, держава зобов'язана мати чітку і зрозумілу громадянам концепцію політики у різних сферах суспільного життя, що також є одним із найефективніших інструментів запобігання політичним конфліктам.

Отже, на основі запропонованого матеріалу можна узагальнити головну тезу – інтегративне пояснення, що включає елементи символічного інтеракціонізму, теорії комунікації, неоінституціоналізму та теорії конфлікту, може бути корисним під час аналізу та управління конфліктом. Незважаючи на традиційне протиставлення теорії конфлікту та інтеракціонізму, ці обидва наукові напрями можуть збагачувати і доповнювати один одного. Головне методологічне застереження полягає в тому, що не може бути єдиної еkleктичної теорії і практики, яку б можна було використовувати за будь-яких обставин. Інтеракціонізм дає певні теоретичні підвалини, спираючись на які дослідник розширює власний простір вибору доступних та ефективних інструментів управління конфліктом у конкретних умовах і контексті. Кожен конфлікт по-своєму унікальний. Загальні закономірності можна описати за допомогою інтеракціоністського підходу, що водночас не суперечить і основним положенням теорії конфлікту. А ось питання методології доведеться, залежно від складності конфлікту, кожного разу вирішувати знову і знову. Конфлікти – це об'єктивне явище соціального життя. Отже, потрібно підвищувати відповідність управлінської політики очікуваннями, що народжуються в результаті тих чи інших конфліктних ситуацій.

Відсутність постійного і системного діалогу (інтеракції) є основою більшості конфліктів у суспільно-політичному житті і сьогоденній Україні, що часто зумовлено нестачею відповідної інформації щодо можливостей, прав, форм і очікуваних результатів інтеракцій, тобто чітко формалізованого відкритого простору, взаємин влади і гро-

мад-ськості. В процесі формалізації інтеракцій і розширення інформацийного простору потрібно пам'ятати, що рівень знань поступово стає визначальним фактором соціальної диференціації. В результаті епіцентр соціальних конфліктів переміщується з економічної сфери в сферу культури, тобто сферу символічного виробництва. Наслідком боротьби і розв'язання конфліктів стає розвиток нових і занепад старих соціальних та політичних інститутів. Водночас сучасне суспільство ще не дуже схоже на цілісну систему інститутів, являючи собою, за визнанням А. Турена, здебільшого мозаїчне поле дебатів і конфліктів з приводу соціального використання символічних благ. У основі ефективного соціального (політичного) управління насамперед лежить постійний моніторинг та аналіз динаміки соціальних систем з метою запобігання та управління можливими конфліктами. Інтеракціоністська теорія дозволяє розширити горизонти конфліктного менеджменту і буде корисною під час розробки його методологічного інструментарію в конкретних умовах.

Література

1. Див. напр.: Фливіберг Б. Хабермас і Фуко: мислителі для громадянського общества // Вопросы философии. – 2002. – № 2. – с. 137-157; Фурс В. Полемика Хабермаса і Фуко і ідея критической социальной теории // Логос. – 2002. – № 2. – С. 120-152 та ін.
2. Хасан Б.И. Психотехника конфликта и конфликтная компетентность. – Красноярск: РИЦ Красноярского гос. ун-та, 1996. – С. 22-23.
3. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – СПб.: А-сад, 1994. – С. 377.
4. Комлев Н.Г. Лингво-семантические мотивы возникновения и разрешения межперсонального конфликта // Тез. VI всесоюз. симп. по психолингвистике и теории коммуникации. М., 1978. – С. 90.
5. Див.: Мид Дж. От жеста к символу // Американская социологическая мысль / Под ред. В.И. Добренкова. – М.: Международный Ун-т Бизнеса и Управления, 1996. – С. 213-221.
6. Блумер Г. Коллективное поведение. В кн.: Американская социологическая мысль: Тексты. – М.: МГУ, 1994. – С. 168-214.
7. Там само. – С. 172-173.
8. Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – С. 38.
9. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия // Вестник МГУ. Серия 7. Философия. – 1993. – № 4. – С. 43-63.
10. Habermas J. Questions concerning the Theory of Power // Power and Critic. – Cambridge, Massachusetts and London, England: The MIT Press, 1994. – P. 98.
11. Зимовець Р. Конфлікти та протести у постіндустріальному суспільстві (до питання про актуальність дослідницької парадигми Ю. Хабермаса) // <http://www.raskopki1.kod.kiev.ua/filtxt3.htm>.
12. M Foucault. Power. – Knowledge: Sel. interviews and other writings, 1972-1977. Brighton, 1980. – p. 114. / Чит. за: Сокулер З. Структура субъективности, рисунки на песке и волны времени / Мишель Фуко. История безумия в классическую эпоху. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 11.
13. Honneth A. Nachwort zur Taschenbuchausgabe // Ders. Kritik der

Macht. 2. Aufl. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 1994. – S. 384-385. **14.** Шварценберг Р.Ж. Политическая социология / Пер. с фр. – Ч. 1. – М.: Би., 1992. – С. 174. **15.** Луман Н. Власть / Пер. с нем.: А.Ю. Антоновский. – М.: Праксис, 2001. – С. 13. **16.** Див. напр.: Петровская А.А. О понятийной схеме социально-психологического анализа конфликта // Теоретические и методологические проблемы социальной психологии / Под ред. Г.М. Андреевой, Н.Н. Богомоловой. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – С. 126-143. **17.** Недбай В.В. Соціально-політичні особливості інформаційного суспільства: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2004. – 15 с.